

Apokalipszis, akkor

„Az 1849. január első napjaiban beállott rendkívüli hideget máig emlegeti az élő nemzedék” – írja Vajda János. A költő a Délvidéken, ott is az egyik legkegyetlenebb harctéren, a Bánság déli részén teljesített szolgálatot, és miközben a távoli Pesten egy városszéli indóházban forró grogot szürcsölve megrendült és gondterhelt férfiak kívánnak Kossuth Lajossal együtt boldogabb új esztendő a hazának, Vajdáék már elindultak „a végzetes járatra. Késő estig megállapodás nélkül egyre marsoltunk, s a már fölégetett, földúlt Szt. János, Alibunár falvakon át Petrovo-szello alá értünk. Nappal egy kis hó esett, de éjjelre beállt az iszonyatos hideg.” Errefelé egyébként is különösen szörnyű sors jutott osztályrészül a magyar katonáknak: „ellenséges indulatú nép között voltunk, ahol, míg a felsőtáborbeli honvéd jó puha cipót, lelkes házigazdát és gazdasszonyt kapott, mi ehelyett kővel, méreggel, alattomban ellőtt golyóval találkoztunk. Azután a rendes ellenség habár durván, de mégiscsak fogolyként bánt a sebesültekkel vagy elfogottakkal. Itt azonban hallatlan kínzások között végezték ki a foglyul esett honvédet. Példának okáért: fölmetszették az élő honvéd hasát, szalmát tettek belé s azt meggyújtották. Egyiknek lábát térdig megnyúzták, aztán a nyúzott lábainál fogva a napra kiakasztották. Másokat elevenen eltemettek stb. Mondhatnék még többet” teszi hozzá keserűen Gina leendő szerelmese, „de elég ebből ennyi”.

Nem elég.

A szigorú 48–49-es tél kellős közepén, január első napjaiban a magyar szabadságharc a tavaszi zenitet megelőző mélyponton van. 2-án Görgey már hiába keresi Kossuthot a fővárosban, Bem tihucái győzelméről (annak ellenére, hogy – miként Teleki Sándor beszámol róla – a diadal után katonáit legeslegelőször „gyermekeimnek” szólító Bem maga úgy jelenti be a győzelmet, hogy „fél Erdély a miénk”) igazából még senki sem tudja biztosan, hogy a hajnal hasadásának legelső, halovány jele. A Délvidékről iszonyú csaták után az új év kezdetén kivonják a magyar erők nagy többségét, Szeged lesz az utolsó védett déli magyar helység, az Alföld csak Erdéllyel a hátában tudja úgy-ahogy tartani magát. Windischgratz újévet követő budai bevonulásával Görgey kiválóan látja, az ellenség gyakorlatilag „blokkolja” a teljes magyar mozgásteret a Dunántúlon. A negyedik nagy tájegység, a Felvidék lehet a kiindulási pont a nagyívű magyarországi felmentő hadmozdulatok irányába – de Görgey parancsára Guyon csak február közepén indul Branyiszko felé... Az ilyesféle, reménytelennek tűnő helyzetekben kik szárnyakat – kik vérszemet szoktak kapni...

Nagyenyed körül egyre nagyobb csoportokban járnak-kelnek, egyre nagyobb tömeg gyülekezik a Maros bal partján, Csombordon, Szentkirályon, Bagóban és

Magyarlapádon, de a jobb parton, Muzsnaháza és Felenyed környékén is. „Mert itt katonaság nincs.” A hírek legalább tíz-tizenkét, sőt, tizenöt ezer románról szólnak. Közben „egy Pajusai Vaszi nevű oláhlapádi tisztességes oláh ember felkeresi egyik jó ösmerősét, Butyka József iparos polgárt Enyeden, s így szól hozzá: uraim, meneküljetez innen valamerre, mert Axentétől parancsunk van, hogy a várost elpusztítsuk” (Szilágyi Farkas). Hiszik is, nem is; mindenesetre egy delegáció január 5-én Horváth István városi főjegyző és Vajna Antal professzor vezetésével Tordára megy segítségért, bár ők maguk is sejtik-tudják, hogy ilyesmire nincs most lehetőség. Beöthy kormánybiztos meg is erősíti mindezt, sőt írásba is adja. A levelet csak 9-én keltezték – sohasem vették át Enyeden...

Felvirrad 1849 januárjának nyolcadik napja. Hétfő, a görög keleti karácsony, a szeretet ünnepének második napja. Gyönyörű, tiszta idő, felhőtlen ég, metsző, még itt az erdélyi hegyek között is szokatlan hideg. Nagyjából mostanra érkezett meg már mindenki Pestről a magyar országgyűlés új helyszínére. „Nyolc teljes napon át, mert ennyi időbe telt, míg elértük Debrecent, az utakat mindenütt végeérhetetlen karavánok lepték el. Újoncok, sebesültek, rokkantak s ezeknek málhaszállítmánya” – idézi Lukácsy Sándor az egyik résztvevőt. Kossuth Lajos még tegnap, vasárnap déli egy óra tájt érkezett – miként Mocsár Gábor az e kötet elején már emlegetett, *Gyémántper* című művében leírja – „csukott utazókocsin Debrecenbe, a város kapujához. A kapuőr – a nevét nem ismerjük – a 2265. sorszám alatt jegyezte be az érkezők közé. Neve után – nem tartván fontosnak semmiféle bővebb jellemzést – csak ennyit írt: Magyarok Mósese.” És Kossuth másnapra, azaz erre a hétfőre, 8-án estére már össze is hívta a Debrecenben megjelent képviselőket.

* * *

Alkonyat tájt, délután négy óra felé Csombord felől „5 lovas s mintegy 30 gyalog fegyveres rossz lelket áruló kinézésű oláhok” érkeznek Enyedre, „lassan lépve s figyelve a Torda felőli útra”. Lipcsey Ildikó az *Erdélyi Magyarország* 1996. április-május-júniusi összevont számában tette közzé egy szemtanú vallomását. Adjuk át a szót a kortárs dokumentátornak: „A város ezen részében Axentének s szerintök mintegy 12 ezerből álló oláh táborának szállás rendelésre a városi előjáróság előparancsoltatik. Ekkor mindenkit egy borzasztó aggodalom lepe meg, mert éppen ezelőtt egy héttel 19 polgártársunk, katonák, oláhok és egy Wagner nevű száz kiséretében rabságra faluról falura, a leghidegebb időben, épp új év első reggelén elhurczoltattak, s még többen úzóbe vetettek, ezzel köszönvén meg elválásukkor vendégszeretetünket. De hogy vissza térjek. Elrendelék a jövő oláh tábort a város egyfelébe, de azért mindenki főzött, és készült, hogy őket is jól láthassák étel és ital dolgában.”

Több tanúvallomás szerint hatezer ember számára rendeltek szállást Nagyenyeden. (Ez több volt, mint amennyien egyáltalán ekkor a városban tartózkodtak.) „Nagy sötét tömeg volt ez írja Kacziány Géza, amely eddigi szokása ellenére csöndesen és félelmesen haladt előre.” Ezt közvetlenül megelőzően azonban, ahogyan az *Erdélyi Magyarország*ban közzétett vallomásban olvasható, „amint sötétedni kezd”, elterjed a vá-

rosban, hogy az éjszaka Enyedet fel fogják gyűjtani. „Erre a város hadnagya (polgármestere – D. L.), Hank József s több tanácsosok elmennek Prodan oláh perfectushoz, s kéri, hogy könyörüljön a város népén. Ő mindeniköknek kézfogással ígéré is hogy bé nem fogja éreszteni, sőt visszajártatják a városon, miszerint nyugodják le mindenki csendesen, s ne tűnődjék, mert az oláh tábor nem fog beszállásoltatni. Vidámodni kezdünk, s nyugodni hajtók bánat tele fejünket.” Kacziány is arról számol be, hogy „Prodan... papi esküjével állott jót arról, hogy amíg ő Enyeden lesz, a város lakói biztonságban lesznek.” Amikor Axente embereinek ezen előreküldött „előőrök” mégis szállást követelnek, a városi tanács ismét Prodanhoz fordul, ki írásban is kötelezi magát a polgármesternek, hogy a „január 8-i bevonulástól elállnak”. Ugyancsak ígéretet tesz – még hozzá szintén írásban – maga Axente Sever is. „Megnyugtatta a várost, írásban ígérve, hogy egyetlen egy oláhot sem bocsát be” – írja báró Kemény István *Fehér könyvének* több megszólaltatottja (i. m. 12 és 14). „Axente levelet küldött Nauk bíróhoz, melyben ígéretet tett, hogy egyetlen oláhot sem bocsát a városba” (i. m. 16). Ádám Sándor szerint Prodan „a katolikus főpapot – mint Júdás Krisztust – megcsókolta, s a lelki üdvére esküdözött, hogy senkinek se lesz bántódása a magyarok közül Erdély Athénjében” (*Erdély sorsa*, 23). Rác Levente úgy tudja, „Prodan több ízben is biztosította a város elöljáróit, hogy nincs szándékukban bejönni a városba, a polgárok maradjanak nyugodtan házaikban, és térjenek nyugovóra.” Többen azt fejtetik, hogy a város népének bizakodása már az ígéreték előtt történtek fényében sem volt alaptalan. „Abban a tudatban, hogy a fegyverek ki lettek szolgáltatva, császári lobogó kitűzve, új hivatalnokok kinevezve, egyszóval a régi rend helyre állott, békés állapotot reméltünk” (17). „Mivel a város hűségi esküt tett... semmi erőszakos cselekedetben részes nem volt, azt hittük, a császári csapatok elvonulása után is biztonságban leszünk; főleg miután azok hűsz tekintélyes polgárt túsul vittek el magukkal” (11–12).

Feljegyezték: a nagy megnyugtatók után maga Simion Prodan „Probu” – más források szerint, természetesen latinizáltan: Probus (negyvenéves ekkor s a közeli Muzsnaházán pópa) – bennmaradt a városban és az éjjel néhány emberével az egyik enyedi vendéglőben iddögált, miközben „a lakosság, bizakodván az ígéretékben, álomra hajtá fejét”.

* * *

Debrecenben – az ország jelenlegi igazi fővárosában –, a honatyák tanácskozásán nem készül jegyzőkönyv. Ugyanaz a helyzet, mint Enyeden: „csak az egymást tökéletesen nem fedő emlékiratokból lehet rekonstruálni, mi történhetett” – írja Mocsár Gábor. Gyorsan tegyük viszont hozzá: azokból meglehetősen pontossággal és plaszticitással. Először számba veszik: ki jött el ebben a vad télben a fővárosból ide a Tiszán túlra – kiderül, hogy például az országgyűlés két alelnöke is hiányzik. Azután Bartal György tolnai képviselő tetemre hívja a fáradtan, gondterhelten üldögélő Kossuth Lajost: adjon számot az ország pénzügyi helyzetéről, és teljesen őszintén tárja fel a hadsereg állapotát. Továbbá: „álljon jót a követek személyi és vagyoni biztonságáért”.

A hatás elképesztő. A hangzavarban a szónok nem is tudja befejezni mondandóját, az eddig elfojtott feszültség elemi erővel tör ki a törődött, zaklatott emberekből. Hadonásznak, rikoltoznak, öklök emelkednek a magasba, van, aki az asztalt veri: kötelet az átkozott girondistáknak! Itt nem „két magyar – három párt” van, hanem vagy másfél száz és legalább öt-hat párt... „A szikra kipattant”, összegez Mocsár Gábor, „egymást szinte a tekintet villanásából felismerik és megértik az egymáshoz húzókat, hát még az ellenfeleket!... ez a pár pillanat elég volt arra, hogy feltáruljon a szikrázó feszültség, a komor ellentét, ami a képviselőházat bontja, repeszi.”

Kossuth sápadt-dermedten feláll, átsiet a dolgozószobájába, máris jön vissza, papírhalmokkal a kezében. Azt teszi, amit lehet: igyekszik nyugtatni, biztatni, felelősségre figyelmeztetni. Csakhogy – a magyarok Istenének különös rosszkedve ezen a január 8-ai estén – pontosan úgy van, ahogyan Mocsár leírja: soha nem volt olyan mélyen a csillaga, mint azon az első debreceni estén”.

* * *

Késő este van, tíz óra is elmúlt már. A Maros jegén, Csombord határában feketélik az embertömeg. Középtermetű, szakállas férfi emeli magasra a kezét, hosszú haja a vállára omlik a báránybőr kucsma alól. Nem erre a vidékre való: Nagy-Küküllő megyében született, Medgyestől 15 kilométerre délnyugatra, a szászok vidékén. Az Asszonyfalva (Frauendorf) nevű faluban ekkor, 1821-ben erős kisebbségben élnek románok. A Ratiu-Batiu nevű család őseit egy-két nemzedékkel korábban még Rác-Bácsnak hívták, egyértelműen utalva a déli eredetre, no meg az ezt követő (átmeneti) elmagyarosodásra is. Ioan Ratiu-Batiu papnak készül, a balázsfalvi görög katolikus papnevelőben tanul, de kicsapják, mert magyarbarátságáért lépten-nyomon szidja-átkozza Lemény János megyéspüspököt. (A szabadságharc bukása után faj- és hittestvérei „elintézik”, hogy a főpap magatartásáért, főleg az erdélyi unió támogatásáért 20 év várfogságot kapjon.) A májusi első balázsfalvi gyűlésen a 27 éves Ioan felveszi az Axente Sever nevet. Ez egyrészt – a már országszerte ismert dákoromán kultuszt szolgáló – latin hangzású. Másrészt és ráadásul a „sever” (szigorú) jelző szójátékával az önmagáról is kialakítandó képhez – mai szóval: imázshoz – járul hozzá jelentékeny mértékben...

Axente – úgy is mint tribun – tehát felemeli a kezét, figyelmet kér a nagy hidegben izgó-mozgó, felhevülten kiabáló, pálinkaszagú tömegtől. Feltűnően mélyen ülő, szúrós fekete szemeit végigjártatja a lándzsáit, fejszéit rázó sokaságon. Leveszi kucsáját, hátracsapott hosszú haja miatt kevésbé alacsonynak látszó homloka elővillan, amikor az eskü szövegének mondatait a holdvilágban terpeszkedő folyó fölötte elkiáltja. Zűrzavaros összevisszaságban ordítják őket utána. („Megöljük mindet!...”) Fokozódó izgalom, nyüzsgés, akármerre pillant. Akárcsak Balázsfalván, villan át rajta diadalmasan. Újra felemeli a kezét. Jelt ad az indulásra.

* * *

Ők is a mostani vasútállomás felől, a Szentkirályi (ma: Creanga) utca és az úgynevezett Váradi-kert, illetve a vasútállomás irányából (Magyar, jelenleg

Transsilvania utca) érnek be a városba. „Az első épület felgyújtása után kezdetét vette az ablakok és kapuk betörése, a rablás és ordítózás, a megtámadottak rémes sikoltozásai és olyan pokoli lárma, melynek hallatára az ember testében a vér megfagyott... Ez a nagy romlás a mai Kossuth (akkor Magyar) utcai református papi lakásban talált mint 9 éves gyermeket, egyik nagybátyám, Sándor József lelkész családjában körében. Sándor József lelkész ekkor már Nagyszébenben volt mint politikai fogoly, atyám a hadseregnél nemzetőr. A lelkészi lakásban nem volt felnőtt férfi, hanem csak nők, és pedig Sándor Józsefné, édesanyám, édesanyám nőtestvére, Zsigmond Lászlóné Sándor Rákhel s ennek pár hónapos csecsemője, nagyanyám, özvegy Sándor Elekné, egy nőtestvérem, a 13 éves Karolina... Zsigmondné és csecsemője súlyos lázas betegségben szenvedtek. A vész kitörésének lárma-jára s a lakás utcára néző bezúzott üvegtábláinak csörömpölésére a nők rémülten kifutottak a lakásból. Én elmaradtam tőlük; benn maradtam a lakásban, és öltözködtem. Anyámék távozása után pár perc múltával a rablók, mintegy 19–20-an, betörték az ebédlő szoba bezárt ajtaját, és a lakásba özönlöttek. A nagy zajra szegény Zsigmondné eszméletre ébredt, ágyából kiugrott, s futásnak eredt, de alig tett néhány lépést, elbukott, s eszméletlenül terült el a szoba padlóján. Engem a rablók párszor meglökdöstek, ördögfiókanak tituláltak, aztán kezembe adták az égő gyertyát, hogy hordozzam utánuk. Hordoztam is, amíg a lakást megjárták, s az abban talált értékesebb tárgyakat magukhoz vették, minek utána nyomban távoztak. Utánuk nyomban távoztam én is a Kossuth utcán felfelé. Az utcán hallottam a várbeli toronyóra ütését. A tizenkettedik órát kongatta el. A borzalmas kép, ami az utcán a szemeim előtt feltárult, olyannyira fájdalmas volt gyermeki kedélyemre, hogy hangos sírásra fakadtam... Ekkor a Kossuth utcában még csak néhány épület lángolt.”

A kisfiú, aki kilenc esztendősen mindezt átélni kényszerül: az a Szilágyi Farkas, akit az enyedi nevezetes paptanárok között említettünk, megjegyezvén: még fogunk találkozni vele. Élményeit, tapasztalatait 1891-ben teszi közzé. Ami további januári sorsát illeti: az utcákon kóborolva egy-két házban kap – átmeneti, alig néhány órás – menedéket, és egészen másnap, 9-én késő estig bolyong, majd „könnyű, hiányos öltözetben indultam menekülési útamra a rettentő hidegben. Utunkat nagyobbára az erdőben folytattuk Torda irányában. A hó nekem néhol a derekamig ért. Egész éjjel kóborogtunk az ismeretlen utakon. Megpihenés nélkül mentünk január 10-én is. Végre azon nap estéjén 7–8 óra tájt elértük az egyik Aranyos széki községet, Kercsedet. Kercsedben a telehold világánál engemet megismert egy jó asszony, ki az előző évben nagyanyámnál szolgált volt Enyeden, bevitt a lakására, s gyöngéd gondjai alá vett. Ennek a jó asszonynak a házában maradtam egy hétig. Ezen hét múltával atyám rám talált, bevitt előbb Tordára, onnan Kolozsvárra, hol – mint súlyos beteget – felvétellett a Karolina kórházba.” Szilágyi Farkas lábujjai lefagytak, egész életére béna maradt. Édesanyja szintén menekülni próbált: vadállatok falták fel valahol Aranyosmohács, Kercsed környékén...

Az első lövöldözések és gyújtogatások után a minorita rendfőnök, Viskóczy Henrik elrohan a Szent Erzsébet nevét viselő zárdából – egyenesen a kocsmába,

Prodanhoz. Jól ismeri: a tribun még arcon is csókolta, midőn megegyeztek... Prodan, úgy tűnik, teljesen őszintén, nagyon felháborodik, káromkodva köti fel a kardját, kél fel az asztaltól. Emberei – elvileg a várost őrizték volna eddig – fel fogják venni a harcot a betört garázdálkodókkal. Viskóczy Henrik némiképp megnyugodva indul vissza a rendházba. Később így vall: „magam valék első áldozata a gyilkosoknak, kik is fejemen öt halálos sebet ejtven, két ujjamat levágva és két szuronyszúrással az oldalamat majd halálosan kilyukasztva, félholtan a földre kiterítettek, és minden ruhától levetkőztetve, hét lövéssel idvezlettek”. Kacziány Géza így írja le a történeteket: a hazafelé indult Viskóczyt „a szemközt jövő csorda megrohanta, és fején s teste egyéb részén hét lösebet ejtettek, két ujját (a rajta levő gyűrűkért) levágták, lándzsákkal oldalát átszúrták, majd az aléltan összeroskadót teljesen levetkőztetvén, a fagyon otthagyták. A zárdában maradottak keresésére indulván, megtalálták az utcán, és hazavitték... A szerencsétlen agg lelkészt azonban a zárda kirablásánál még egyszer agyba-főbe verték, s meglövéldözték..., de az isteni gondviselés mégis megtartá életét, s később megírhatta naplójában a pusztulás történetét is.”

Ami Viskóczy Henrikkel történt – a csodaszámba menően szerencsés végkifejletet nem számítva – az teljességgel tipikusnak mondható az összes, Enyeden és környékén fellelhető magyarra vonatkoztatva. „Az utcára kifutó magyarokat azonnal ledöfték vagy lelőtték, tekintet nélkül korukra és nemükre.” Ugyanakkor az ember elpusztításának roppant változatos módozatai is egymás után sorjáznak, igencsak találékonyan. Ahogyan Tamáska Péter nevezte: a kézműipari végzet működött, teljes erővel. A magyarsággal „úgy bántak, ahogy egy teljesen fanatizált, szexualitástól átítatott bandától várható egy teljesen korszerűtlen háborúban”. Gergely Márton szabómestert jóformán agyonrugdosták, tucatnyian tapodtak, ugráltak rajta. Horváth főszolgabíró előbb megcsonkították – mivel a beszámoló, másokkal ellentétben, szemérmesen nem közli, hol, sejtethő, hogyan – , majd egy padra kötözték, és minden román annyit verhetett rá, ahány botütést állítólag tőle kapott. Később a már halott embert is tovább ütlegelték. Szepesi Istvánt a háza előtt, az utcán szinte a szó szoros értelmében ízekre szedték. Enyed egyik legtekintélyesebb családjának egyik gyermeke, az alig hatodik évét betöltött Zsigmond Elek, sok kis sorstársához hasonlóan, sírva rohángált szüleit keresve a füstbe burkolózott, ordításoktól hangos, havas és véres nagyenyedi utcákon, amikor az egyik banda elkapta, és két lábánál fogva úgy vágták az egyik ház falához, hogy egész agyveleje kiloccsant, a halottak összeszedésekor találták meg a ház előtt, a falra és a kőre rá volt fagyva az agyveleje. Kacziány Géza közli azt az adatot is, hogy Benkő László házában vagy 20–30 odamenekült nőt és gyermeket öldöstek halomra, a házigazda a látottak hatására szívszélhűdést kapott, és azonnal meghalt. A nyugdíjas Horváth Sándor egykori huszárcapitány törött lábbal feküdt otthon, az ágy mellett volt tiszti díszegyenruhája. Az ágyból kiráncigálva, az uniformistól pár lépésre verték agyon. Kacziány szerint legalább százra rúg azoknak az idős embereknek a száma, akiket kifejezetten válogatott kínzások között gyilkoltak meg: gróf Nemess Károly (70 éves), Nagy József földbirtokos (70 éves) özv. Me-

zei Györgyné (82 éves), Hajdú Dánielné (61 éves), özvegy Prohászkané (64 éves), özvegy Virágné (75 éves), özvegy Csehócziné (70 éves) – „és még vagy hatvanhetven idősebb magyar, kik legnagyobb részét órákig tartó kínzásokkal” pusztítottak el. Veress Józsefnének 14 és 12 éves fiát, Krahjet József mézeskalácsosnak 12 éves fiát, Pásztori Ferencnének négyéves fiát, Virág Károlynénak 13 éves, Bíró Istvánnak 8 és 10, Birtalan Györgynek 12 éves fiát ölték meg. (Az utólagos vizsgálatok megállapítása szerint mintegy 90 gyermeket gyilkoltak meg, „kik közül 46 agnostikáltatott temetés előtt”.)

„Undorító kegyetlenségek kegyetlenségével kiagyalt halálnemeket alkalmaztak”, állapítja meg a moldvai csángók apostola, Domokos Pál Péter. Hadd soroljuk fel most csak kapásból az élve megsütést, nyárson forgatva, a megnyúzást, eke elé, járomba fogva halálra hajtást, vagy hogy „Róma nemes vérű leszármazottai”, miként a prefektek és tribunok előszeretettel nevezték magukat és népüket, tőből vágták le a magyarok lábait és az aláhullott véres csonkkal fejüket zúzták össze...

„...a szőlősorok között meglelte Daczónét. Termetes, szép asszony lehetett, amíg élt. Arca szétronsolva, lándzsadöfésekkel éktelenítve, combjai szétfeszítve, kitégított szeméremtestébe cső kukorica erőszakolva, nyilván csak záró töltelékül, mert a bocskornyomok az élő asszonnyal való élvezkedés sokadalmát mutatták... két fiatal leányt talált. Alighanem Daczóné kisasszony lányait. Egymástól kissé távol, nyilván, hogy a velük való művelkedésben a két férficsapat ne zavarja egymást. A kisebbiknek még alig fanosodott a szemérme, de őt sem kímélték, combjai szétfeszítve, akár lentebb anyjáié s odébb nénjéé. Mindkét leány combjai között a férfi térdnyomok a bocskorok lenyomatait őrizték. Szemérme táján mindkettőnek szikkadt férfilucsök. Testüket valami furcsa tisztelet – talán a szüzesség látványa – megővta a vérmocskos lándzsaszúrásoktól. Éppen csak a torkukat metszették el, hogy ne siránkozzanak, jajgassanak tovább” (Cseres Tibor: *Vízaknai csaták*, I., 15–16).

Néhány a hasonló sorsra jutott enyedi nők közül: Kovács Katalin (17 éves), Farkas Ilona (15 éves), Szász Mária (14 éves)... Egy ma már Budapesten élő erdélyi magyar orvos – Erdély egyik legnevesebb családjának leszármazottja – mondta el e sorok írójának: odahaza nemzedékről nemzedékre örökítették a dermesztő történetet egyik Nagyenyeden élt rokonukról: az illetőt házának udvarán nyakig beásták, így kellett végignéznie feleségének többek általi meggyalázását – majd szétverték a fejét...

Győry Dezső *Viharvirág* című, 1961-ben már negyedik kiadást megért regényében a felvidéki főhős, Kalla Mihály őrmesterként, katonai megbízatással kerül 1849 januárjának első napjaiban Erdélybe. Marosvásárhelyen hall az Enyeden történekről. „Amíg a lovakat etették-itatták, szóba állott egy sápadt menekült fiúval, akinek le volt fagyva mind a két füle... – Én Török Dániel felenyedi református lelkész unokaöccse vagyok. De pár hete már Enyeden laktunk... Egy éjjel irtózatossá fajveszékelésre és hátborzongató ordítózásra ébredtünk. Már a szomszéd utcában gyújtogatták a házakat. Mire valamit magunkra kapdostunk, a mi házunkba is betörték. Bemenekültünk a minorita rendházba. Megostromoltak. Dániel bátyámat

az oltár mögül cipelték elő, leütötték, kivitték a templom elé a lépcsőre, és ott erdei fűrésszel lefűrészelték a karját... Én a három gyerekkel elosontam. Futottunk Torda felé. De a mezőn elvesztettük egymást szeme elől. Csak én és Amália értük el a várost. Én másnap megindultam a két gyerek (a 13 éves Katica és a 12 éves Ferenc – D. L.) keresésére. Ott találtam őket kézen fogva az út mellett megfagyva. Beszöktem Enyedre. Még égtek a házak. Szegény bácsim holtteste ott feküdt a piacon... Lászlóné menekülés közben holtan esett össze az út mellett. Az egyik lány nem akart megválni tőle. A falusiak erőszakkal cipelték el szegényt az anyja holttestéről. Egyre csak azt sikongta, hogy „nem engedlek, anyám, nem engedlek, anyám, megrágnak a kutyák!”

Elöttem Török Amália levele, amelyet a császár őfelségének írt, annak későbbi, erdélyi útja alkalmával.

„Képzelteti felséged a mi félelmünket... semmit sem kímélt az ellenség... A barbár horda a várost megrohanta, minden sarkát felgyújtotta, s borzasztó mézszárlásba kezdett. Mi majdnem ruhátlanul, ahogy az ágyból kiugráltunk, futottunk az udvarra, hogy elrejtőzzünk... A nagy, erős felgyógyi pópa volt a vezetőjük, szegény atyámon súlyos sebeket ejtett... pedig mi térden állva kértük, védelmezne meg bennünket... egy nagy fűrészt hozatott ki a kínzására... két testvéremet megfagyva, éhenhalva találtam... Térden állva esedezem... kegyeskedjék felséged a tényállás megvizsgálása után hozzátartozóim gyilkosait megbüntetni, s nekem szegény kifosztottnak kegyes kárpótlást engedélyezni.”

A minorita zárdában körülbelül három-négy száz ember zsúfolódott össze, remélvén, hogy a szent hely visszariasztja a babonás románságot a támadástól. A felgyógyi – Kacziány Repedje néven említi – pópa vezetésével betörök mindenkit kihurcolnak a templomból. (Sokan – hiányos öltözetben lévén – ezután odakünn fagynak meg.) Török Dániel mellett Szent Pál szabó fejét egy tőkén baltával vágják le, Zakariás Imre kereskedő ujjait – Viskóczy rendfőnökhöz hasonlóan – a rajta levő gyűrűkért levagdossák, Vajna László gazdát és az „igen öreg” Borberek Sándort vasdorongokkal pép-pé verik. Amikor Lengyel Albertet leütik, menyasszonya, Sándor Borbála ráborul, mire lándzsával egyszerre szúrják át mindkettejüket. A padlásra menekült 15 éves Udvardy Józsi megfagy. A kis Zsigmond Elekhez hasonlóan több gyermeket lábánál fogva vernek falhoz, az anyja keblére borult csecsemőt, a férje tetemét testével védelmező aszszonyt dárdákkal, lándzsákkal szegezték szeretteik testéhez... Üvöltöző, sikoltozó, recsegő-ropogó káosz mindenfelé.

A minorita rendház, a zárdá mellett a katolikus templomba is jó néhányan (mintegy ötvenen-hatvanan) betódultak. Ide – a történeti igazsághoz tartozik – magyar származású, a románokhoz csatlakozott ember vezette a támadókat. (Enyeden a források szerint több „oláhvezető” is működött, Szilágyi Farkas nem akarja leírni nevüket, hogy családjuk ne bélyegeződjék meg. Nemes Ioan tribun neve valamiképpen mégis ismertté vált. Ő volt az, aki belovagolt a templomba, kizavarta az embereket, és parancsot adott a hekatombára.) Az is megemlítendő, hogy több becsületes román neve is fennmaradt: Ion Radut kereskedőnél több magyar húzhatta meg magát, házába fogadta és védelmezte a menekülőket Ioan

Hirceaga zsellér, kocsin szállítva őket Csombordra, ahol egy Nicodim nevű nemzettestvérére bízta őket, aki tovább menekítette valamennyit. Az éppen Enyeden tartózkodó Ioan Maier tompaházi görög katolikus pap saját kezűleg, élete kockáztatásával mentette meg Bernád Péter nyugalmazott huszárszázadost. Névtelenek maradtak azok az irgalmas román asszonyok, akik meggyalázott vagy meggyalázni akart magyar nőknek nyújtottak oltalmat. Szilágyi Farkas egyik átmeneti szállásadója is egy román asszony volt...

* * *

Igen sok sorstársával egyetemben – megkésétt, vézna kis elégtételpótlékként – körútján kérvénnyel fordul I. Ferenc Józsefhez Veress Mihály nagyenyedi gyógyszerész özvegye, László Júlia is. Leírja, hogy persze az ő házukat is megtámadták, „engem a boltba vezettek, és durva káromlások, fenyegetések közt pénzt követeltek, értéktárgyaimat zsákba dobálták”. Az egyik előember a boltban égő lámpára lőtt – a házban rettegő család erre szétfutott. Júlia soha többé nem látja két fiát és férjét. Ő el tud rejtőzni egy pincében, és kérvényében beszámol Sissy majdani férjének arról, hogyan nézte végig: „egy distinguált kinézésű asszonyt lándzsával agyonszúrni, ezzel a kiáltással: így járjon minden magyar nő! Egy oláh asszony meglátott engem, és mutatott a többieknek, de az egyik visszalökött, mondván: nem tudjátok, hogy a tribunok csak a férfiak legyilkolását parancsolták meg?”

Júlia megpróbál menekülni. Közeledik a hajnal: a tüzek mindenfelé kísérteties, remegő fénnel világítják meg a romokat, a szanaszét heverő, emberi maradványokkal, elhányt holmikkal összekeveredett üszkös maradványokat. A csikorgó hideg jeges halálölelés dermedtségét sugározza mindenfelé. „Támolyogva futottam az utcákon, és véletlenül belebotlottam 80 éves anyámba, de csak azért, hogy halálának tanúja lehessenek, mert rövidesen szemeim előtt ütötték agyon.” (Az október 23-ai zalatnai magyarirtásban Júlia testvére, László István is áldozatul esik kisfiával és feleségével együtt.) Egész családok pusztultak, írja – már Nagyszébenből április 14-én – hűgának, Bartha Jánosnének Bíró Ede: „Erdély egy rettentő szomorújátékot látott színpadán, melynek számtalan áldozatait senki megolvasni képes nem lenne még most is... mi családunkból is esett véres áldozat. Szeretett kedves jó apósomat, Fanny és István gyermekeivel együtt lándzsákkal szúrdalák gyilkosai agyon irgalmatlanul.”

Ami Enyeden január 8-án késő este elkezdődött: négy napon át tart. Ádám Sándor úgy tudja, a megmaradt házakat szalmatekerccsekkel gyújtották fel, és a város pusztítása január 10-én érte el csúcspontját: a már emlegetett pápa egyik kezében feszülettel, a másikban vasdoronggal járta végig a többiekkel a házakat. A megmaradottaknak sem kegyelmeztek. Már 9-én a felenyedi pápa, bizonyos Petru Birlea behozta a városba Prodan seregének ottani maradékát: jusson nekik is valami... Ugyanezen a napon Buteanu „prefekt” bandái is Enyedre érnek. A 9-éről 10-ére virradó éjjel van a legtöbb magyarirtással foglalkozó román a városban. Több forrás is beszámol arról, hogy a lángokat, a füstöt, a lármát még jó 20 kilométerről is látni-hallani lehetett: a Nagyenyedtől 22 kilométerre levő Mihálcfalván az úgynevezett Zérics-tetőről nézték a város pusztulását.

1849. január 11., csütörtök. Temetetlen magyarok százai Nagyenyed romjai között. Az omladékok közül innen is, onnan is, főleg ha napközben kicsit megenyhül az idő, furcsa, émelyítő szag csap ki: bűzlenek a hullák. Szétmarcangolt tetemek, húscsapatok, testcsontok, megfagyott vér, agyvelő, testnedvek a szabadban mindenfelé. Kormos orrú, csapzott, morogva félrehúzódó kóbor kutyák, a jóllakottságtól alig tudják vonszolni magukat a még mindig füstölő gerendák, kiszakított ajtók, falmaradványok, szertesét hányt holmik, összetört-összedobált bútorok, ruhafoszlányok között. (Amit elrablásra, lopásra érdemesnek nem ítélték, egymásra hányták-halmozták és elégették.) A fel-feltámadó jeges szél pernyét, rongydarabokat, széttépett papírlapokat sodor végig a szürkésfehér tájon, miközben hol a kutyák csaholásai vagy vonításai, hol a környező hegyek irdatlan erdőségeiben tanyázó toportyánok üvöltései reszkettetik meg a levegőt. A templom körül – az itt körben elhelyezkedő épületek „egy tűztengert képeztek, mint valamely óriási lánggyűrű. Akárha minden épületet olajjal leöntve, külön-külön, de egyszerre gyújtottak volna meg, olyan megszakadás nélküli lángtenger volt az” – mintha a későbbi korok szőnyegbombázásának nyomait lehetne látni: afféle mini-Drezdát, nem egészen száz évvel korábban...

Akik kijutottak a városból, egyszerre kellett az éh-, a fagy- és a – váltig esedékes – kínhalállal szembenézniük. Az életben maradtak többnyire csak úgy ahogyan felöltözve, sebtében magukra kapkodott ruhákban, fejvesztve kellett neki-lóduljanak a rettenetes hidegben a még jobb időkben is vad vidéknek. Tucatjával fagytak meg, haltak éhen vagy – akár megváltásként – hulltak el a környező román hegyi falvak kóborlóinak fejszecsapásai alatt, már ha előzőleg a farkasok vagy medvék zsákmányai nem lettek. Feljegyezték: végső kínjukban – akár csak a tatárjárás után bujdosók – fakéreggel, hóval próbáltak táplálkozni... „Túl boldognak tartotta magát – írja Kemény István báró nevezetes *Fekete könyve* – az, a ki néhány pengő forintért kevés kukoricalisztet kaphatott, és amúgy nyersen megehetette, mivel az ott lappangó oláhok miatt tüzet sem mertek csinálni... az asszonyoknak és gyermekeknek lábai már első éjjel elfagytak volt; az ápolatlan fedetlen, bekötöztelen és a bozótban feltépett sebek gennyedésnek indulva, kiállhatatlan bűzt terjesztettek.” (Nyilvánvalóan a legtöbb nagynehezen, páratlan szerencsével életben maradt vagy egész életére bénává vagy idegbeteggé, vagy más gyógyíthatatlan nyavalyát beszerzett, örökre sebzett emberré vált.) És azokat a gyermekeket is meg kell említeni – Ádám Sándor közlése –, akiket egy „jósívű” martalóc a falujába vitt, hogy ott rabszolgát (és „jó románt”) neveljen belőlük...

Ezekben a napokban indul el Debrecenből Erdély felé, Bem seregébe a kor legzseniálisabb huszonévese. „Hideg téli reggel mentem át a Királyhágón. Fekete-tón túl kezdődtek az oláh dúlások nyomdokai, melyek Kolozsvár felől föl egészen Besztercéig tartanak. Kirablott, fölgújtott, félig s néhol egészen lerombolt házak.” Útközben kapja a hírt Erdély Athénjának elpusztításáról. Ekkor, pontosabban ezután születnek a sorok: „Föl hát, magyar nép e gaz csorda ellen... föl az utolsó ítéletre, föl!”

„Jan. 9-én délután a szomorú hírre Tordáról félszázad honvéd elindul Enyed felé, de a nagy tűz látására az útból visszatér”, számol be Lipcsey Ildikó szemtanúja. „11-én egy század honvéd, 25 Mátyás-husár és számos nemzetőrök elindulának segedelmekre a még itt-ott bujkálóknak. (Ennek az alakulatnak volt köszönhető 11-én estefelé a templom padlásán sikeresen elrejtőzött – kivételesen nagyobb részét férfiakból álló – csoport megmenekülése is. – D. L.) Az egész sereg elszántan behúzódik a lángok és üszkösök között este a városba számtalan menekültekkel, kik szívszakadva keresik az övéiket – kiáltozván mindenfelől: magyarok jertek elé. Sokan elé is jöttek, sokan pedig cselnek vélvén nem mertek helyükről kimozdulni. (Gyakran előfordult ugyanis – Kacziány Géza leírja –, hogy a magyarul tudó románok „Magyarok! Kijöhettek már, mert a honvédek megjöttek!” kiáltásokkal előcsalták a rejtőzködőket, mire azok persze azonnal „a gyilkosok kezébe estek”. – D. L.) Házról házra jártak, s kereste ki-ki a magáét. Iszonyú öröm és bánat – ez örvend, hogy már menekülhet, s rálatált az övéire, amaz atya sír, mert megtalálta megholt nejét s mellette lándzsával átvert kisdedét, könnyekkel áztatja, de vissza azt soha, de soha nem hozhatja, sőt el sem temetheti. Honvédeink egy óránál tovább állomást nem tartottak meg. Ezalatt az imitt amott még rabló s pincéket feltörő oláhokat lelődztek érdemek szerint. – Ellentállás az oláh részéről nem történt, hanem futottak, kikre a honvédek rá nem akadtak. – Az országútban több oláhszekerekre akadtak, terhelve valának rablott enyedi bútorokkal s gabonákkal, itt is többet lelődztek.” A magyaroktól elrabolt javakat „az oláh szekerek százai hurcolták szét a városból a szászok segítségével” (Ádám Sándor). A szászok, miként a *Fekete könyvben* is olvasható, a Medgyesről berendelt kocsikon segédkeztek a románoknak a rablott holmikát elszállítani.

A magyar csapatok, Czetz alezredes csapattestének zöme, emlékszünk, Balászfalva felé indult, majd Bem seregéhez csatlakozván, Szeben ellen vonult. A Tordáról küldött, a lángtenger láttán visszaforduló maroknyi alakulat töredék után három nappal Enyedre érő osztag „csak egy nappal előbb alakult”, a piski csata majdani hőse, a hídnál magát elsőként a vízbe vető Inczedy László őrnagy vezetésével. (Az egység másik parancsnoka Újlaki Gusztáv százados volt.) Ez a 230 ember, néhány tucat lovassal és nemzetőrrel együtt: távol s közel az egyetlen magyar csapat, amely fegyverrel a kézben nézhetett farkasszemet az apokalipszissal és elálatiasodott lovasaival.

* * *

Csombord mellett, egy kisebb dombon vékony, közép magas férfi áll az éjszakában: kucsmája jó mélyen a szemébe húzva, bundája szorosra kötve a dereka körül. Apró, szúrós szemei a prédára leső ragadozó mohó, önelégült tekintetével pásztáznak körbe. A pokoli zsvaj és a tűz ropogása valami távoli, tompa mormogássá folyik össze benne, az általa megölt négy apró gyermek és három védtelen asszony árnyait lassan beborítja a város felől szüntelenül áramló füst. (Báró Kemény Gábor – 1882 és 1886 között majd osztrák–magyar közmunka- és közlekedésügyi

miniszter – emlékirata, valamint Török Dániel özvegyének és Veres Mihályné László Júliának a császárhoz írott kérvényeiben olvasható beszámolók is megerősítik: a valamikori Ratiu-Batiu család új, „dák” nevet felvett – 1918 óta sok erdélyi város utcáinak nevet adó – leszármazottja álldogál ott a Csombordhoz közeli halmon, kései, 1849-es Néróként bámulva a tűzbe és a pusztulásba.) Korábban Lose-nau császári ezredessel tárgyalt: a császári főtiszt – akit vezérkarával együtt nem-sokára Bem apó személyes parancsára a piski csatában a magyar sereg székely tűzérsege a szó szoros értelmében darabokra kartácsol szét – megnyugtatta: nem fognak közbeavatkozni.

– Milyen pompás látvány – veti oda a mellette álldogáló szótlan, borostás alak-nak –, látod, mégiscsak hatalmasabbak vagyunk, mint a magyarok... ❖